

ЙОСИФОВА, Рашка (В. Търново, България)

КАЧЕСТВЕНАТА РЕДУКЦИЯ В КНИЖОВНО-РАЗГОВОРНАТА РЕЧ

Quality reduction in official colloquial language

The article studies the phenomenon quality reduction which is becoming a phonetic norm in Bulgarian official colloquial language mostly under the influence of dialects without excluding the colloquial communicative act as a factor of further influence. After pointing out the modern notion about the official pronunciation of unstressed vowels, the specific nature of quality reduction in official colloquial language is revealed and it is expressed in the following tendencies:

- the three correlative pairs [a-ъ], [o-y] and [e-u] are subject to reduction but to a different degree;
- greater variability in quality reduction is observed;
- the unaccented vocative form is subject to modifications;
- quality reduction is activated mostly in lexemes of high frequency;
- reduction affects accented vowels as well under certain conditions.

It is pointed out at the end of the study that quality reduction is characteristic of oral public language as well but with a lower frequency of registered examples.

Keywords: official colloquial language, codified official language, oral public language, variability of standard, full quality reduction, incomplete quality reduction

Качествената редукция се отнася към тези фонетични норми на книжовно-разговорната реч (КРР), за чието формиране водеща роля има диалектното членене на българския национален език, без да изключваме, разбира се, и фактора разговорен комуникативен акт. Освен това със специфичните си характеристики качествената редукция е една от фонетичните норми, доказващи необходимостта от отделянето на два варианта в българската КРР – източен и западен (по-подробно вж. Йосифова 2005: 387).

На фонетичното явление редукция (качествена или количествена)¹ са посветени редица изследвания от страна на българските лингвисти.² Именно сложността на това явление поражда и спорове относно броя на вокалите в българския език. Така например при разкриване същността на редукцията М. Янакиев стига до идеята, че вокалните фонемите са девет – шест ударени и три неударени вокала (Янакиев 1960: 56–59), а според Ц. Младенов са десет (Младенов 1965: 225–235).³ Като се опираме на утвърдените в българската фонетична наука постановки във връзка със същността на редукцията, отбелязваме, че: „Количествената редукция се състои в промяна на времетраенето, интензитета или честотата на основния тон на неударената гласна, като в същото време тембровите характеристики на съответната ударена гласна се запазват... Качествената редукция означава преди всичко промяна в тембровите характеристики на гласната и съответно приближаване или пълно покритие с характеристиките на друга гласна, която най-често е от същия артикулационен ред” (Тилков 1975: 3). И понеже обект на нашето внимание е качествената редукция, доуточняваме, че тази редукция е налице, когато неударените широки гласни [а, о, е] се променят в посока към съответните тесни [ъ, у, и] и обратно – сравнително в по-малка степен неударените тесни гласни се приближават към съответните широки (Тилков, Бояджиев 1977: 69). Освен това в зависимост от степента на промяна в тембровата характеристика на неударената гласна качествената редукция бива пълна или непълна (Грамматика 1982: 45 - 46). При пълната качествена редукция широките гласни слухово се възприемат от реципиента като тесни, напр.: *виках* [вѣкъх], *комин* [кумѣн], *неделя* [недѣл’а], а при непълната редукция доближаването на широките гласни към съответните тесни не е така ясно изразено и се установява с помощта на специална апаратура (експериментално), като обикно-

¹ Относно количествената редукция в КРР вж. Йосифова 1986: 158–164.

² Вж. напр. библиографията в „Помагало по българска фонетика”, С., 1980 г., а също и публикуваните в него статии, имащи отношение към неударения вокализъм в българския език.

³ По-подробно за различните становища, свързани с броя на вокалните фонемите, вж. Стоянов 1968: 83–89.

вено за комуникантите тези промени остават незабелязани, напр.: *ви-ках* [вйках], *комин* [қомйн], *неделя* [недёл'а].⁴

Макар че качествената редукция като фонетична промяна е засвидетелствана още в старобългарските и особено в среднобългарските паметници (Мирчев 1963: 129–130), а също така и в почти всички български диалекти (Младенов, Василев 1939: 36), при устройството на новобългарския книжовен език правописната норма се налага сравнително безпроблемно. Под влияние на книжовната традиция (най-вече на черковнославянски език) редуцираният изговор на неударените широки гласни не се отразява при писане. Не така стои обаче въпросът с формирането на правоговорната норма. Историците на новобългарския книжовен език отбелязват разнопосочните становища на кодификаторите относно установяването на правилото за изговора на неударените широки гласни (по-подробно вж.: Русинов 1977: 261–265, Венедиктов 1981: 232–234, История на НБКЕ 1989: 376–378).

Преди да представим състоянието на качествената редукция в КРР, е необходимо да посочим съвременното схващане относно книжовния изговор на неударените вокали. Както в периода на изграждането на новобългарския книжовен език, така и днес сред лингвистите няма единно становище по въпроса за нормативния характер на качествената редукция. Отговор на този въпрос се търси чрез решаване на проблеми като: 1) кои от гласните и в каква степен се подлагат на качествена редукция и 2) каква е степента на проява на качествената редукция в зависимост от позицията на гласната спрямо ударението. Приема се, че в съвременния книжовен изговор най-често и в най-силна степен качествената редукция засяга неударената гласна [а], а после [о] и [е]. Зависимостта пък на редукцията от позицията на гласната спрямо ударението се илюстрира чрез формулата 2-1-0-2-2, където с 0 се отбелязва липса на редукция (т.е. гласната е под ударение), а цифрите 1 и 2 показват степента на редукция в различните позиции – предударена или следударена, напр.: *палачинката* [пълачйнкътъ] (по-подробно вж. Тилков 1975: 4–5). Така изложените постановки предполагат различно отношение от страна на кодификатора към пълната и непълната редукция на

⁴ С точка под буквата [а], [о], [е] означаваме качествената непълна редукция (полуредукция).

отделните вокали. Най-широко застъпено е мнението, че книжовният правоговор се отличава с полуредукция на корелативните двойки [а - ъ] и [о - у], но не и на [е - и] (Грамматика 1982: 45, Пашов 1994: 6, Бояджиев 1998: 86–87, Жобов 2004: 43–45). Признаването в рамките на правоговорната норма на два произносителни стила – пълнен и разговорен (т.е. отграничава се устна публична реч от КРР), позволява на някои автори да отбележат, че в разговорния произносителен стил се допуска полуредукция на неударения вокал [е], а така също и пълна качествена редукция и при трите корелативни двойки (Маслов 1956: 18 – за него не е възможна пълна редукция на [е]; Тилков, Бояджиев 1977: 195 – автор на написаното е Т. Бояджиев⁵; Байчев, Виденов 1988: 198–199).

Фонетичното явление качествена редукция има своята специфика в КРР, като тази специфика е резултат както от диалектната артикулационна база на комуникантите, така и от разговорния комуникативен акт с неговите признаци (непринуденост, спонтанност, персоналност). Наблюдаваният от нас материал, който се отличава с териториална неограниченост, т.е. магнетофонните записи покриват цялата езикова територия, показва, че качествената редукция (пълна и непълна) е присъща на българската КРР. В спонтанната реч на носителите на книжовния език (информатори на различна възраст, с различни професии, от различни краища) се откриват редица случаи, при които неударените вокали губят частично или напълно диференциалните си признаци, което позволява на една и съща фонема да се прояви чрез повече на брой звукови варианти (алофони) или пък да премине в нова фонема. Трябва да акцентуваме на факта, че в КРР и при трите корелативни двойки [а - ъ], [о - у], [е - и] са налице редуктивни процеси, които са подпомогнати от артикулационната и акустичната близост между вокалите, оформящи корелативните двойки. Широките гласни се отличават от тесните по един ос-

⁵ Доказателство за недостатъчната яснота относно нормативния характер на качествената редукция в разговорния произносителен стил е и промяната в становището на авторите. В цитираната „Българска фонетика“ от 1977 г. пълната редукция на гласните се определя като особеност, диференцираща разговорния от пълния стил – сочат се примерите [бързу, питилѐтка, грѣмутà], а в „Съвременен български език“ от 1998 г. същият автор не е така категоричен и смята, че разговорният стил се характеризира с „по-силна редукция на неударените гласни“ (Бояджиев 1998: 114).

новен диференциален признак компактност – дифузност и спонтанното общуване улеснява сближаването на двойките неударени вокали (т.е. появата на алофони – непълна редукция) или се стига до неутрализация на диференциацията ги признак (т.е. замяна на една фонема с друга – пълна редукция). Например: корелативна двойка [а - ъ] – *тука* [тѹкѹ], *групата* [грѹпатѹ], *забравиши* [зѣбрѹвиш], *минаваш* [минѹваш], *магазин* [мѹгѹзин], *нали* [нѣли], *каруца* [кѣрѹца], *кажи* [кѣжи], *хубаво* [хѹбѹво], *хубав* [хѹбѹф], *викам* [викѹм], *манекена* [мѣнекѣнѣ], *пѣдар* [пѣдѹр], *пъртина* [пѣртина], *ябълка* [йѹбѹлка], *лѣжица* [лѣжѹца], *мѣлва* [мѣлвѹ]; корелативна двойка [о - у] – *определено* [ѹпредѣлѣнѹ], *заедно* [зѹеднѹ], *сигурно* [сийгѹрно], *понеже* [пѹнѣже], *работа* [рѹбѹтѹ], *човека* [чѹвѣкѹ], *колко* [кѹлкѹ], *телевизора* [телѣвѹзѹрѹ], *много* [мнѹгѹ, мнѹгѹ], *моменти* [мѹмѣнти], *голяма* [гѹлѹѹма], *момиче* [мѹмѹчѣ], *перушина* [пѣрошѹина], *буболечка* [бѹбѹлѣчка], *зашумоля* [зѹшѹмѹлѹѹ], *минус* [мѹнѹс]; корелативна двойка [е - и] – *обаче* [ѹбѹчи], *сега* [сийгѹ, сѣгѹ], *иначе* [йнѣчи], *беше* [бѣшѣ], *детенцето* [дѣтѣнцитѹ], *имаме* [ймамѣ], *още* [ѹшти, ѹштѣ], *да дойде* [дѹдѹйдѣ], *вмириши* [вмѣришѹ], *билет* [бийлѣт], *наистина* [найстѣна], *лисица* [лѣсийца], *мижигурка* [мѣжѹитѹрка], *готин* [гѹтѣн].

Както изтъгнахме вече, редукцията (пълна или непълна) обхваща и шестте неударени вокала. Отговор на въпроса за алофонното многообразие (резултат от различните степени на редуктивните процеси) при неакцентуваните вокали дава Б. Байчев в единственото изследване, засягащо качествената редукция в българската КРР, което, за съжаление, не е публикувано (Байчев 1985: 1–65). Като се опира на слуховия анализ, Б. Байчев описва подробно от артикулационно и акустично гледище типичните за КРР реализации на неударените вокали. Според него звуковите инварианти [а] и [ѡ] могат да се представят с по 10 варианта, [ѹ] с пет, [и] с четири, а [у] и [ѣ] с по три звукови варианта (Байчев 1985: 18). Алофоните се разглеждат не само в парадигматичен, но и в синтагматичен план – посочени са репрезентантите и в зависимост от позицията им спрямо акцентувания вокал. Ето защо в настоящото изследване не си поставяме за задача да представим детайлно вокалните фонемни варианти (а това не е и възможно само чрез слухов анализ). Според нас акцентът трябва да падне на перцептивната страна на звуковия знак, тъй като за спонтанното персонално общуване от същест-

вено значение е как комуникантите възприемат алофонното многообразие при неакцентуваните вокали. Не случайно лингвистите обръщат внимание на факта, че редуктивните процеси (особено при двойките [а - ъ] и [о - у]) остават незабелязани от носителите на книжовния език.⁶

От посочените по-горе примери и изказаните до този момент рязъсждения е видно, че в КРР и при трите корелативни двойки както пълната, така и непълната качествена редукция има нормативен характер. Тези редуктивни процеси обаче не са еднакво застъпени при различните носители на книжовния език, което ни дава право да отбележим, че качествената редукция е една от фонетичните норми, диференциращи двата варианта, чрез които реално съществува българската КРР – източен и западен. Именно диалектната артикулационна база на комуникантите позволява качествената редукция (пълна и непълна) да обхваща и трите корелативни двойки и да бъде по-честотна в източния вариант, докато в западния – редукцията на [е - и] има спорадичен характер⁷, а при [а - ъ] и [о - у] е налице по-ниска фреквентност на редуктивните процеси.

Освен решаването на проблема кои неударени вокали и в каква степен са подложени на качествена редукция нужно е да се проследи и зависимостта на тази фонетична промяна от позицията на гласната спрямо ударението. Изтъкваната от фонетиците зависимост (вж. цитираната по-горе формула 2-1-0-2-2, до която обаче се стига най-често чрез анализ на отделно произнесени думи) няма категорична подкрепа в КРР.⁸ Степените на редукция в зависимост от позицията на гласната спрямо

⁶ Подкрепа на казаното намираме и във възприемането на неударените гласни от чужденци, за чийто език редукцията не е присъща. Така например полски студент, изучаващ български език и посещаващ водената от мен дисциплина българска разговорна реч във ВТУ „Св.св. Кирил и Методий“, ми обясни, че при спонтанен разговор чува думата *тиксо* като *тиксу*, но българският му събеседник го поправя, че изговорът е *тиксо*.

⁷ Изказаното от Д. Тилков предположение, че след като редукцията засяга корелативните двойки [а - ъ] и [о - у], то „процесът на сближаване и между неударените гласни *и* и *е* ще се засилва и в книжовния изговор“ (Тилков 1975: 6), засега не намира подкрепа в съвременната КРР.

⁸ Б. Байчев също отбелязва, че в КРР „формулата е частично приложима, дори случайна“ (Байчев 1985: 12).

ударението не са същите като в посочената формула, понеже в процеса на речева дейност всяка една дума може да получи не само словно, но и синтагматично, фразово или логическо ударение. Следователно редуцията зависи както от позицията на гласната в акцентната дума, така и от мястото на конкретната дума в синтагмата и във фразата. Така например в първа предударена позиция често се открива пълна редукция, а първа следударена позиция може да не се подложи на редукативни промени: *човека* [чувѐкъ], *да кажа* [дѣ_кажѣ], *групата* [грѹпатѣ] (вж. и примерите при Байчев 1985). Зависимостта на качествената редукция от мястото на думата в синтагмата и във фразата (което се свързва и с наличие или отсъствие на логическо ударение) ще илюстрираме със следния пример: 1. *He// Според мен няма дар слово!* 2. *Е защо? Защо мислиш пък че няма / аз / аз харесвам / 1. Е защото имам чувството че **кугàто** говори / говори някакви заучени неща / тоест той / той не реагира на момента **когато** му казват нещо а той си знае свои някви реплики и се нещо от историята цитира!*⁹ В цитирания текст *когато* се явява в два варианта – със [кугàто] и без [когàто] пълна качествена редукция в първа предударена позиция, като при първия вариант е налице освен словно и логическо ударение.

Основна причина за засилената фреквентност на непълната и пълната качествена редукция в КРР в сравнение с кодифицирания книжовен език (по-точно с устната публична реч) е разговорният комуникативен акт (докато устната публична реч се осъществява при неразговорен комуникативен акт), който предполага известна небрежност в изговора, или недостатъчна отчетливост при артикулацията. Отслабването на учленителната сила (за което, както вече изтъкнахме, има роля и акцентният фактор) означава промяна в конфигурацията на гласовия канал, в резултат на което широките гласни се приближават към съответните тесни, т.е. налице е движение от отворени, напрегнати, дълги към затворени, ненапрегнати, кратки гласни (според различните терми-

⁹ Когато цитираме свързан текст, съзнателно не го представяме транскрибиран (с цел по-ясно възприемане на предадената писмено фраза), а в подчертаната дума отразяваме само това фонетично явление, което анализираме, напр.: при *гугтòв* не е отбелязано красловното обеззвучаване, а само редуцията. Логическото ударение се означава със знака на словното ударение (´).

ни, използвани при характеризиране на шестте вокала). Казаното обяснява и защо случаите с т.нар. „обратна редукция” (тесните неакцентувани вокали се приближават към съответните широки), отбелязана още от Ст. Младенов (Младенов, Василев 1939: 51, 69, 71), са сравнително по-рядко срещани в книжовния изговор (особено пълната редукция) и примери от рода на *лисица* [лесйца], *зашумоля* [зашомол’ъ], *ябълка* [й’абалка] понякога се тълкуват като последица от хиперкорекция или от аналогия.¹⁰ Нужно е да акцентуваме и на факта, че именно при разговорния комуникативен акт се проявяват най-вече екстралингвистичните признаци – стремеж към икономия и силна зависимост от контекста и ситуацията.¹¹ В потока на речта фонемите могат да се модифицират, а степента на модификация се определя от тяхната информативна значимост, тъй като независимо от ставащите промени най-важното в процеса на общуване е комуникантите да разбират смисъла на текста.

Специфична особеност на КРР, която засяга не само фонетичното, а и останалите езикови равнища, е нейната вариантност (по-подробно вж. Йосифова 1995: 90–94). Алофонното многообразие (изследвано от Б. Байчев, както посочихме по-горе) не е единствената проява на вариантността при фонетичното явление качествена редукция. Неакцентуваните вокали във фонетичната дума, освен че могат да бъдат подложени на непълна или пълна качествена редукция, твърде често в перцептивен план остават непроменени – това са алофони, които се възприемат от комуникантите (независимо от артикулационно-акустичните им отлики) като еднакви с акцентуваната вокална фонема. В речевия поток, макар и малко неочаквано, се откриват случаи, когато акцентуваните вокали също са подложени на качествена редукция. И в двата

¹⁰ Длъжни сме да отбележим, че направеният от нас извод може да е резултат и от факта, че се опираме предимно на слуховия анализ, а „процесът на отваряне [на гласните] не е така ярко изразен и неговото слухово идентифициране е сравнително трудно” (Тилков 1975: 5). Ето защо промяната на неударените затворени гласни в посока към отворените гласни е проблем, който се нуждае от специално проучване, и то чрез инструментален анализ.

¹¹ Във връзка с казаното трябва да посочим твърде сполучливото мнение на Л. В. Бондарко, че в спонтанната реч „няма време за отчетлива реализация” на фонемите, а и „отчетлива реализация не е нужна (влияние на контекста)” (Бондарко 1981: 144).

варианта на българската КРР – източен и западен, изследваният материал показва непоследователност на редуktivните процеси, а фонетични варианти са налице както в речта на различни информатори, така и в речта на един и същ информатор. Модификациите на вокалните фонемии не смушават комуникантите, те не забелязват тези модификации¹², не им обръщат внимание и нямат съмнение относно семантиката на съответната дума, въпреки нейната разнопосочна деформация и появата на варианти. Например: *изрусявам* [изрус'а̀вам, изрус'а̀вѐм], *наистина* [нѐйстина, наѐйстина], *така* [такà, та̀кà, тѐкà], *някакѐв* [н'а̀какѐв, н'а̀кѐкѐв], *кола* [кулà, колà, колà], *абсолютно* [апсол'у̀тно, апсол'у̀тну], *нали* [на̀лй, на̀лй, нѐлй, на̀л, нѐл], *като* [ка̀тò, кѐтò, ка̀тѹ, катò, кѐт, кат] – отбелязаните варианти са регистрирани в речта на едно и също лице, като при последните два варианта е налице и количествена редукция (казаното важи и за предходния пример), *кондуктора* [кондѹкту̀ръ, кондѹкту̀ръ], *мляко* [мл'а̀ко, мл'а̀ко, мл'а̀ку], *голям* [гу̀лѐм, голѐм], *сега* [сегà, сигà], *не мога* [не_мòгѹ, ни_мòгѹ], *че може* [че_мòже, чи_мòже], *до момента* [до_момѐнтѹ, ду_момѐнтѹ], *година* [го̀дѐйна, гу̀дѐйна, го̀дѐйна], *тортата* [то̀ртатà, то̀ртѹтѹ], *соленки* [солѐнки, су̀лѐнки], *кога* [ко̀гà, ко̀гà, ку̀гà], *ядосала* [ѐадòсѹлà, ѐадòсàлà] и т.н. За да илюстрираме появата на вариантите в потока на свързаната реч, предлагаме извадка от спонтанен разговор между двама информатори от западния вариант на КРР: 1. *И аз викам така|| Как може отличника дет става за пет | да ми каже че не е гутòв! Ти нема да имаш никаква петица|| Поне тройка трябва да изкараш||* 2. *Точно така|| Не може изобщо да не си готов||* 1. *Да|| Как нема да си готов||*

Интересно е да отбележим, че фонетични варианти, свързани с качествената редукция, се посочват и в диалектоложки изследвания. Така например при Цв. Тодоров откриваме следните варианти: *кѹкѹф* и *ка̀кѹф*, *ка̀тò* и *кѐт*, *никуго* и *нѝку̀го*, *чефѹтина* и *чифѹтина* (Тодоров 1936:

¹² Засилената фреквентност обаче на качествената редукция при корелативната двойка [е - и] се забелязва и се отчита като не книжовна дори и от информатори, ползващи при спонтанно общуване източния вариант на КРР. Може би в случая е от значение и фактът, че преди палаталността на съгласните е по-голяма, отколкото преди е и това допълнително подпомага възприемането на редукцията като диалектно явление.

178, 185, 198). Вариантността се проявява и при изговора на топонимите. В Североизточна България се срещат варианти при местните имена от рода на: *Дерѐ арасѐ* и *Дерѐ арѐсѐ*, *Дѐскалова чеимѐ* и *Дѐскалува маалѐ*, *Карѐ Иванов гирѐн* и *Караахмѐдов герѐн*, *Рузувѐну*, *Розовѐну* и *Рузовѐно* (Симеонов, Иванова 2010: 127–128, 125, 180, 183, 262). Изтъкнатата вариантност както при изговора на отделни лексеми, така и при изговора на топонимите е закономерен факт, понеже диалектът е разговорна формация. Не случайно избрахме примери от северозападните говори (при които редукцията е най-слабо изразена) и от североизточните говори (при които редукцията е най-силно застъпена), като по този начин се подкрепя казаното за редуктивните процеси в КРР. Т.е. при спонтанното общуване качествената редукция не е прокарана последователно (въпреки ролята на диалектната артикулационна база) и не зависи единствено от акцентния фактор (наличие – отсъствие на словно ударение върху вокала). В речевия поток особено значение има интонационно-ритмичният фактор, като редукцията на вокалните фонemi в конкретната дума се определя и от участието на тази дума при синтагматичното и фразовото членене на разговорния текст, и по-конкретно – позиция на думата (начало, среда, край) в синтагмата и фразата, място на синтагматичното, фразовото и логическото (смисловото) ударение, наличие на паузи, типове интонационни контури, ритмичен рисунък на думата и на фразата.

От досегашните ни разсъждения става ясно, че вариантността при фонетичното явление качествена редукция е последица от действието на различни фактори, в резултат на което се създава впечатление за липса на закономерност. Причината е, че в процеса на речева дейност комуникантните възприемат съобщението като единство от смисъл и материална реализация, езиковите равнища не се отграничават, а по-скоро си взаимодействат. Или непоследователно прокараната качествена редукция може да се обясни и с „много по-силната роля на информацията от по-висшите равнища в организацията на изказването, а също с невербалните средства за комуникация и самата ситуация на общуване” (Фонетика 1988: 226). Доказателство за казаното е и фактът, че изтъкваната от фонетиките зависимост на редуктивните процеси от морфологичната натовареност на съответната гласна (Тилков 1981: 414–

417) не винаги е налице. Така например в КРР звателната форма (когато е образувана с окончание *-о*) може да бъде и редуцирана¹³, и нередуцирана, независимо че носи граматическата информация за падеж: *ба̀тку* и *ба̀тко*, *госпо̀дѝнчо*, но *та̀тку*. Модификацията на звателната форма не пречи за нейното вярно възприемане, понеже в случая има роля ситуацията – за комуникантите е ясно, че формата е звателна (въпреки образуването ѝ с окончание *-у*) поради присъствието на лице, към което се обръщат при персоналното общуване, т.е. не е задължително съхраняването на звуковия облик на морфемата.

Прави впечатление, че както в източния, така и в западния вариант на КРР определени части от спонтанния текст са по-силно засегнати от редуktivните процеси, а при други – редукцията е по-слабо изразена. Като имаме предвид разнообразните фактори, от които зависи промяната на вокалите, трябва да акцентуваме на някои причини, активизиращи редуktivните процеси, напр.: темп на речта, емоционално състояние на адресанта, употреба на високочестотни лексеми в текста. КРР се характеризира с по-бърз темп в сравнение с кодифицирания книжовен език, а по-бързият темп е предпоставка за редукция (не само качествена, а и количествена) и е израз на стремежа към икономия в живата реч. Освен това в КРР темпът твърде често се променя – налице е ту забавяне, ту ускоряване на темпа. Причините могат да са различни: ритмизиране на фразата, изразяване на емоции, по-бавно или по-бързо протичане на мисълта, темо-ремно членене на текста и т.н., но резултатът е засилване честотата на редуцираните вокали при ускорен темп. Например: *//Тя сега ше се пипъ / пък кѝт сложи шапкѝтъ и очилѝтъ кѝт се надуѝй / кат котките//*; *//Отивѝме с колѝта първо у бустѝна / и после седаме да ядем//*; *//Е / тѝва ше го вземѝш / лекарствѝта и ... брат ти е по-належѝщ / че той сеѝ ше ни разкарѝва / айде нѝ София / айде нѝ Пловдив / айде нѝ Враца / нѝ Асеновград да идем//*. Подчертаната част от примерите е изговорена с по-бърз темп, като първият пример илюстрира източния вариант на КРР, а другите два – западния. Същите информатори във фрази, изговорени с по-бавен темп, произнасят *като*, *шапкатѝ*, *бостѝна*, *на*.

¹³ За редукция на звателни форми в разговорната реч съобщават и други изследвачи (вж. Василева, Стайкова 1988: 39).

Изказаното от комуникантите съобщение може да бъде неутрално или експресивно (емфатично), като емфатичното оформяне позволява на адресанта да изрази своето емоционално състояние, отношението си към съдържанието на съобщението. За да се постигне емфазата, част от изказването се отделя чрез темпа, чрез мелодичния контур и чрез логическото ударение. Нужно е да отбележим, че логическото ударение се наслагва над словното, в резултат на което се създава по-голям контраст между акцентувани и неакцентувани вокали, следователно се подпомагат редуктивните процеси. Например: *//Вече изцурахме ... и започнаха да ги търсят /пу улици / пѹ / метрѹто / събщават а̀ку има българи тук ... стоим вѣнкѹ пред вратата и страшно напрежение//* – изразява се недоволство от нечия постъпка; 2. *Чавдар разбойника//Аа / какѣв беше той? 1.Батко Чавдар / той ... 2. Той / добрия// 1. Той дубрия!* – № 2 се изказва неутрално, а № 1 показва неодобрение; *//Мнението за него там е / че е хрисимо / срамежливо момче / ра̀бѹтну//* – задоволство, най-важната характеристика за момчето е *работно*, като акцентуваната част е и обособена; *//Кво като е гулѹмо / като е гулѹмо може да ги носи и мѣниѹк крак и гулѹм!* – недоволство; 1. *Славчето викѹ / чи съвсем другѹ сѹм ставала така сѹс шапкатаѹ// 2. Гѹзѹркѹ пѣлнѹ / и очилѹтѹ кѹту сложиш//* – № 2 изразява искрен възторг.¹⁴

В книжно-разговорния текст качествената редукция (подобно на количествената) се активизира най-вече при високочестотните лексеми. Това са както служебни (предлози, съюзи, частици – *от, по, на, за, до, като, че, да, ама, нали, дори, нито, не, дано* и др.), така и самостоятелни думи (местоимения, наречия, прилагателни, съществителни, глаголи – *което, го, негов, какѣв, кога, колко, бързо, дето, много, хубав, голям, готов, работа, човек, кажи, викам* и др.), които се намират на по-предни места и в ранговия списък на най-употребяваните думи в българската разговорна реч (Николова 1987: 211–226). Например: *//Купих гу / от Севлиево / ут книжарницата на Брадата на майка му//; // Пѣк той нѣли всички ни изпитва поред там//; //Понеже искахме дѣ*

¹⁴ В подчертаните синтагми или фрази са нанесени само логическите ударения, които могат да зачестяват при експресивно изказване (дори всяка дума е възможно да бъде акцентувана).

не бъде / **да** не се говори за историята//; /не вярвам **нъ** / **на** туй мнение съм ...; / за много неща не съм съгласна / **амъ** ...; / той е **зъ** мен /; 1. **Къде** ходиш **пък** ти? 2. **Ду** книжарницата//; //Имала съм и **по** три цигари на ден / имала съм и **пу** една на три дена// и др. (вж. и цитираните по-горе примери в изследването). Промените, които настъпват с високочестотните лексеми, не пречат на комуникацията, понеже тези лексеми имат малка информативност (а за живата реч е водещ смисловият фактор). Звуковият облик на думите (поради честата им употреба) е добре познат на събеседниците и редуцираните вокални фонемии не възпрепятстват разбирането на смисъла. Освен това служебните думи особено добре илюстрират посочения вече факт относно засилената роля на информацията от по-висшите равнища (морфологично, синтактично) – предлозите и съюзите се възприемат преди всичко като изразители на синтактичните отношения в синтагмата и фразата, а модификациите на фонетично равнище дори не се забелязват от комуникантите.

При качествената редукция в КРР се натъкваме на два „парадокса“ от гледна точка на фонетиката на кодифицирания книжовен език, а именно: удължаване на редуцирания вокал и редукция на гласните под ударение. И двете явления се откриват предимно при думи със засилена фреквентност.

Удължаването на вокалите (акцентувани или неакцентувани) е израз на контрастността като екстралингвистичен признак на КРР. Редуцираните вокали илюстрират тенденцията към икономия (както изтъкнахме по-горе), а удвоените дълги гласни – към излишество (тези тенденции действат едновременно при разговорното общуване). Удължените вокали по-рядко имат експресивна функция, при което думата е носител и на логическо ударение, напр.: //Тя ги взела **гуулѐми**! – недоволство; //Не мога аз без сладко хора! //Как ми се яде **напрѐвоо** ... – съжаление, и по-често удължаването на вокала е резултат от спонтанния характер на общуване, т.е. запълва се времето за обмисляне на следващата фраза (хезитационно удължаване), напр.: //Да / мен ме изпитва за това// А **пък** Майната го изпитва **зъъ** ...; 1. Една млада секретарка **детуу** / 2. Мхъ / той е фотографа **дето** играеше там//; /Примитивна история// Бе **катуу** режисура / **катуу** игра / всичко//;

/Неудобно е зацотуу /; //Нали съм сложилъх ... тва//; //Ше почиваме до Солун и направуу / на връщане взимаме ...//; //Та тва ми е мисълта / акуу / нали / нямаш нищо против//; //Когато имам нещюу важно да свърша през деня / нещю наистина / нали / не нося обеци//. В цитираните примери са налице случаи с удължени редуцирани вокали, което има „парадоксален” характер, тъй като според фонетичите на кодифицирания книжовен език удължаването на гласните (особено в краесловие, пред пауза, в отворена сричка) е предпоставка за нередуциран изговор (вж. Стойков 1966: 151). Обяснение на посоченото явление можем да потърсим и в съществената роля на ритмичния фактор – удължаването на вече редуцирания вокал възстановява ритмичната структура на фразата.

Като имаме предвид фонетиката на кодифицирания книжовен език, особено парадоксално звучи твърдението, че в КРР са налице случаи с качествена редукция на гласните под ударение. В диалектоложките трудове също откриваме примери с редуцирани акцентувани вокали, но изследвачите не смятат, че става въпрос за редукция, понеже гласните са под ударение, напр.: [не гѹ сам вид’ел] (Мирчев 1936: 39), *веднѹга* и *веднѹк*, *чак* и *чѹк* (Умленски 1965: 33). Посоченото фонетично явление е забелязано и от Л. Андрейчин, който го определя като неправилен изговор на граматични форми: „не гѹ питай”, „не йѹ намерихме” (Андрейчин 1974: 13), а Б. Байчев говори за деформация на ударени гласни (явление, различно от редукцията) в случаи като: *джѹвкам се* *вм. джѹвкам се*, *ѹха* *вм. ѹха*, *спорѹд теб* *вм. спѹред теб* (Байчев 1985: 47). В книжно-разговорните текстове редукция под ударение се наблюдава най-вече при високочестотни думи (съюзи, частици, предлози, кратки местоименни форми) с малка дължина (едносрични или двусрични), които обикновено функционират като клитики, но, макар и по-рядко, в процеса на речевата дейност могат да бъдат и акцентувани. Причините, поради които клитиките получават ударение, са най-различни: думата се намира пред пауза или образува сама фраза, изразяване на синтактични връзки (ако интонационните средства не са достатъчни), наличие на логическо ударение, ритмизиране на фразата, експресивно подчертаване на думата, удължаване на вокала. Освен това изброените причини нерядко действат комбинирано. Например: *//Пушех на терасата и ги чух//*

*Вдигнаха квартала / докѣт се разберат/; //Аз докѣт съм ноцна смяна / щяла да ходи да се жени/; 2. Добре / защо? Ти него ли харесваш катѹу / 1. Не/ 2. катѹо визия? 1. Не/; //Та катѹо сложа така зад ушите и кѣт сложа шапката те стават ей така/; //Да бе / да бе / ти говори просто с него / пък кѣт стане / стане / пък кѣт не стане/; //Стига! Нѣл знаеши кво става/; //Нѹ / Да гледаме нататък/; //Ше се справиши нѹ / трябва да е специалист/; //Та тва ми е мисълта / акѹу / нали / нямаш нищо против да те предупредя/; / Дилиана утре има ... викам рожден ден ... и викам / акѹ минаваш през офиса да ѹ се обадиш/; //Черното придава верно по-голяма тежест / амѹ добре де / той кво реши/; //Да / мен ме изпитва за това/ А пък Майната го изпитва зѹѹ .../; //Тя му е ѹт / Коледа/; //Ма в смисъл чѹ ... съм вкѹци / дѹ / осем / дѹ осем и половина/; //Купих гѹ / от Севлиево/; // И не гѹ пуска щото / изглежда този кокал е много сладък/; //Ся на тия избори дете секи почна дѹ / дѹа ... секи да ни сваля звезди от небето/; //Не вярвам нѹ / на туй мнение съм че в България няма турци/; //Пѹ / тоя дезодорант / днеска го зема/; //Да / винаги можем да пийм / нѹ нещѹ/. От посочения илюстративен материал особен интерес представляват случаите, при които е налице не само качествена, но и количествена редукция на акцентуваните вокали, като в резултат на количествената редукция се стига до отмятане на словното ударение: *нали, налѹ, нѣлѹ, нѣл; катѹ (и катѹ), катѹо, кѣтѹ, кѣт*.*

Във връзка с редукцията под ударение (т.е. акцентният фактор е без значение) цитирахме повече на брой примери, понеже това явление не е отразено във фонетиките на кодифицирания книжовен език. При перцептивната характеристика на речевия поток учените използват термини като психологическо пространство на възприятие, психологическа фонема (Кърлова 1997: 316), чрез които може да се обясни и редукцията под ударение. Вокалът, който се редуцира (ако не е акцентуван), когато се окаже под ударение, запазва своя слухов и артикулационен характер, т.е. остава си редуциран. Това е възможно, тъй като комуникантите са запазили звуковата структура на думата и ако тази дума претърпи известни модификации (като резултат от редуктивни процеси), а нейната семантика си остане непроменена, то събеседниците продължават да възприемат редуцирания вокал по същия начин, макар

че той вече е акцентуван.¹⁵ Именно поради този факт някои изследвачи на спонтанна реч предлагат вокалите да не се делят на акцентувани и неакцентувани, а на редуцирани и нередуцирани (Фонетика 1988: 67).

Качествената редукция (пълна или непълна) се проявява и при неразговорен комуникативен акт, т.е. присъща е и на устната публична реч. Тъй като произношението в КРР до голяма степен е автоматизирано (адресантът не чува как говори), а устната публична реч е контролирана реч и този контрол зависи от степента на владееене на кодифицирания книжовен език, основната отлика между двете езикови формации е във фреквентността на случаите с качествена редукция. В устната публична реч значително намаляват случаите на редукция и при трите корелативни двойки, като при [е - и] имат спорадичен характер. Например: *||Къкъвò е нивото на безработица?; | започна работа пѹ ... песни-те||; | не гѹ | одобрявам||; ||Мога мнòгò | мнòгу да говоря||; ||А акѹу ... въпроса е друг||; ||Не ми е работата аз дѹ | проверявам тези имоти||; ||Песента дѹли е хубава?; | катѹ че ли | мисля че е до самия човек дѹу ...||; ||Ну просто | пѹснѹхме съобщение||; | да знае | гулѹми бѹлгарски градове||; ||Тя беше записанѹ||.*

Фактът, че качествената редукция се открива и при разговорна (КРР), и при неразговорна формация (устна публична реч), ни позволява да приемем, че това фонетично явление (въпреки своята специфична проява) е живо в съвременната устна книжовна реч и не зависи единствено от диалектната артикулационна база на комуникантите. А сложната същност на качествената редукция в КРР още веднъж потвърждава, че както при останалите езикови равнища, така и при фонетичното всяка книжно-разговорна норма е резултат от комплексното дейс-

¹⁵ С така наречената психологическа фонема вероятно може да се обясни и фактът, че редукативните процеси при корелативните двойки [а - ъ] и [о - у] сравнително трудно се забелязват от комуникантите. Запаметеният звуков облик на думата (за което играе роля и писмената реч) позволява на редуцирания вокал да изпълнява лингвистичната функция на нередуцирания. Докато при корелативната двойка [е - и] качествената редукция е по-забележима, понеже за фонемната идентификация от страна на комуникантите са от значение и статистическите характеристики на съответните вокали – е и и стоят една до друга според честотата им на поява в текстовете на българския език, а а и о са твърде отдалечени от ъ и у (Маринова, Маринов 1964: 178).

твие на редица фактори, при което основен си остава смисловият фактор. Това е така, защото комуникативното намерение при КРР е общуване, т. е. говорещ и слушащ насочват своето внимание преди всичко към съдържанието на изказването.

Литература

- Андрейчин 1974: *Л. Андрейчин*. Към по-голяма изисканост на книжовния изговор (За някои неоправдано пренебрегвани грешки в произношението). – В: Проблеми на българската книжовна реч. С., 1974.
- Байчев 1985: *Б. Байчев*. Редукция, деформация и стягане на гласните в българската книжовно-разговорна реч. – В: Българската книжовно-разговорна реч. Фонетика. В. Търново, 1985 (допозирен в ЦИНТИ).
- Байчев, Виденов 1988: *Б. Байчев, М. Виденов*. Социолингвистическо проучване на град Велико Търново. С., 1988.
- Бондарко 1981: *Л. В. Бондарко*. Фонетическое описание языка и фонологическое описание речи. Ленинград, 1981.
- Бояджиев 1998: *Т. Бояджиев, И. Куцаров, Й. Пенчев*. Съвременен български език. С., 1998.
- Василева, Стайкова 1988: *А. Васильева, Х. Стайкова*. Русская разговорная речь в сопоставлении с болгарской. С., 1988.
- Венедиктов 1981: *Г. К. Венедиктов*. Фрагменты истории болгарской орфоэпии. – В: Г. К. Венедиктов. Из истории современного болгарского языка. С., 1981.
- Грамматика 1982: *Грамматика на съвременния български книжовен език*. Т. I. Фонетика. С., 1982.
- Жобов 2004: *В. Жобов*. Звуковете в българския език. С., 2004.
- История на НБКЕ 1989: *История на новобългарския книжовен език*. С., 1989.
- Йосифова 1986: *Р. Йосифова*. Фонетичното явление количествена редукция в книжовно-разговорната реч. – Бълг. език, 1986, кн. 2.
- Йосифова 1995: *Р. Йосифова*. Към проблема за вариантността в българската книжовно-разговорна реч. – В: Проблеми на българската разговорна реч. Кн. 3. В. Търново, 1995.
- Йосифова 2005: *Р. Йосифова*. За книжовно-разговорната реч и отношението ѝ към другите езикови формации. – В: Научни изследвания в чест на проф. д-р Боян Байчев. По случай неговата 70-годишнина. В. Търново, 2005.
- Кърлова 1997: *Р. Кърлова*. Фонетика и фонология. Благоевград, 1997.
- Маринова, Маринов 1964: *М. Маринова, Ас. Маринов*. Статистически изследвания на фонемите в българския книжовен език. – Бълг. език, 1964, кн. 2 - 3.

- Маслов 1956: *Ю. С. Маслов*. Очерк болгарской грамматики. М., 1956.
- Мирчев 1936: *К. Мирчев*. Неврокопският говор. – Год. на СУ. Ист.-фил. фак. Кн. XXXII. С., 1936.
- Мирчев 1963: *К. Мирчев*. Историческа граматика на българския език. С., 1963.
- Младенов 1965: *Ц. Младенов*. Към проблемата за фонемния състав на българския книжовен език. – Бълг. език, 1965, кн. 3.
- Младенов, Василев 1939: *Ст. Младенов, Ст. п. Василев*. Граматика на българския език. С., 1939.
- Николова 1987: *Цв. Николова*. Честотен речник на българската разговорна реч. С., 1987.
- Пашов 1994: *П. Пашов*. Практическа българска граматика. С., 1994 (II доп. изд.).
- Русинов 1977: *Р. Русинов*. По някои въпроси на българското книжно произношение през Възраждането. Според описанието им в тогавашната граматическа литература. – *Studia z filologii polskiej i słowiańskiej*. Т. XVI, 1977. St. fil. Warszawa.
- Симеонов, Иванова 2010: *Б. Симеонов, Е. Иванова*. Топонимията на Плисковско-Мадарския регион. Пловдив, 2010.
- Стойков 1966: *Ст. Стойков*. Увод във фонетиката на българския език. С., 1966.
- Стоянов 1968: *Ст. Стоянов*. Към въпроса за състава на вокалната система на българския книжовен език. – В: *Славистични изследвания*. С., 1968.
- Тилков 1975: *Д. Тилков*. Вокални фонемни варианти в книжовния български език. – Бълг. език, 1975, кн. 1.
- Тилков 1981: *Д. Тилков*. Морфологични причини за ограничаване на фонетичното действие в българския език. – Бълг. език, 1981, кн. 5.
- Тилков, Бояджиев 1977: *Д. Тилков, Т. Бояджиев*. Българска фонетика. С., 1977.
- Тодоров 1936: *Цв. Тодоров*. Северозападните български говори. – Сб. за нар. умотв., кн. XLI (49), С., 1936.
- Умленски 1965: *Ив. Умленски*. Кюстендилският говор. С., 1965.
- Фонетика 1988: *Фонетика спонтанной речи*. Под ред. на Н. Д. Светозарова. Ленинград, 1988.
- Янакиев 1960: *М. Янакиев*. Българско стихознание. С., 1960.

Рашка Йосифова, преподавателка по съвременен български език във Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“.